

Maria CHODKOWSKA, Jerzy SUPREWICZ,
Mirona WIEWIÓROWSKA

Pojęcie, treść i struktura roli społecznej

Понятие, содержание и структура общественной роли

The Concept, Content and Structure of Social Role

POJĘCIE ROLI SPOŁECZNEJ

W naukach społecznych spotykamy szereg pojęć — nawet podstawowych — definiowanych w różny sposób. Wynika to z przyjmowania odmiennych koncepcji filozoficznych, socjologicznych czy psychologicznych, lub też z eksponowania pewnych aspektów zjawiska, a pomijania innych. Do tego typu pojęć należy niewątpliwie pojęcie roli społecznej, znajdujące szerokie zastosowanie w naukach takich, jak: socjologia, psychologia społeczna czy antropologia. Dlatego, aby móc określić treść i strukturę roli społecznej, konieczne jest uprzednio ustalenie jej jednoznacznej, wyczerpującej definicji.

Występujące w literaturze naukowej określenia roli społecznej można ogólnie podzielić na normatywne i behawioralne.¹ Pierwsze z nich, czyli definicje normatywne, utożsamiają rolę społeczną z pewnymi wzorami i oczekiwaniami związanymi z jej pełnieniem. Są one ściśle związane z osobowością społeczną. Tak więc np. dla R. Lintona rola społeczna to suma wzorów kulturowych przypisanych przez społeczeństwo każdej jednostce posiadającej określoną pozycję.² R. Dahrendorf określa rolę społeczną jako zespół wymagań stawianych w określonym społeczeństwie nosicielowi pozycji.³ W podobnym kierunku idą rozważania J. Wiatra, który

¹ H. Białyszewski: *Rola społeczna jako kategoria struktury*, „Studia Socjologiczne”, 1967, nr 1, s. 178.

² R. Linton: *The Cultural Background of Personality*, New York 1945, s. 77.

³ R. Dahrendorf: *Homo Soziologiens. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der Sozialen Rolle*, Köln 1966.

przyjmuje, że rola — to zachowanie, jakiego grupa oczekuje od danej jednostki w wyniku jej zaakceptowania w swoim łonie.⁴

W przedstawionych wyżej znaczeniach rola istnieje jedynie w wyobrażeniach pewnej grupy ludzi jako określone wzory kulturowe, należąc tym samym do zjawisk z zakresu świadomości społecznej. Takie ujęcia stwarzają jedynie idealny model danej roli, nie uwzględniają natomiast systemu czynności, w których wyraża się jej realizacja. Nie jest możliwe, przy przyjęciu takiej definicji, wyjaśnienie zjawiska sprzeczności pomiędzy oczekiwaniami grup a realnym zachowaniem konkretnych nosicieli roli, zjawiska, które w życiu społecznym często występuje. Z tych względów definicje roli społecznej, ujmujące jedynie jej aspekty normatywne, nie mogą być wystarczające do analiz życia społecznego.

Drugi sposób ujęcia roli społecznej to definicje, które określić można jako behawioralne. Zakładają one, że rola społeczna — to wyłącznie określone zachowanie konkretnej jednostki. Idąc w tym kierunku, K. Davis przez rolę społeczną rozumie sposób, w jaki osoba spełnia w danym momencie wymagania wynikające z jej pozycji.⁵ Dla T. Parsonsa natomiast rola aktora to jego sposób postępowania w stosunku do innych, czyli pewien aspekt procesualny, widziany w kontekście jego funkcjonalnego znaczenia dla społecznego systemu.⁶

Podobnie ujmują rolę społeczną A. Sarapata i K. Doktor, którzy utożsamiają ją z rzeczywistym, faktycznym zachowaniem się członków grupy, a zatem rola dla nich oznacza to, co grupa rzeczywiście robi.⁷

Sprowadzając pojęcie roli społecznej jedynie do realnych zachowań konkretnych jednostek, nie potrafimy wyjaśnić, dlaczego w pewnych specyficznych sytuacjach społecznych, gdy nosiciel danej roli zmienia ją na inną, lub opuszcza grupę, rola istnieje nadal jako zespół wzorów (zjawisko z zakresu świadomości społecznej) i po pewnym czasie jest podjęta przez nowego nosiciela. Ze względu na fakt, że istnieją role, które mimo społecznego zapotrzebowania nie mają nosiciela, nie możemy traktować roli społecznej jako jedności z jej nosicielem.

Opisane wyżej sytuacje mają cechy patologii społecznej i są na ogół krótkotrwałe. Przyczyną tego jest fakt, że struktura raz ustalonej roli posiada dążność do zespolenia z aktorem-nosicielem roli. Z drugiej strony jednak struktura każdej roli społecznej posiada dążność do trwania, bez względu na zmiany zachodzące w zespołach nosicieli ról. Właściwość tę

⁴ J. J. Wiatr: *Spółeczeństwo. Wstęp do socjologii systematycznej*, Warszawa 1973, s. 110.

⁵ K. Davis: *Human Society*, New York 1948, s. 88.

⁶ T. Parsons: *The Social System*, New York 1951, s. 25.

⁷ A. Sarapata, K. Doktor: *Elementy socjologii przemysłu*, Warszawa 1963, s. 155.

określamy trwałością roli i możemy ją obserwować w dwu specyficznych sytuacjach:

1) gdy nosiciel roli opuszcza grupę, na jego miejsce wchodzi inny — jest to tendencja do wyznaczania innemu członkowi grupy roli granej przez tego, który grupę opuszcza;

2) jeśli jeden nosiciel roli zmienia ją w obrębie tej samej grupy na inną, wówczas ten już inny nosiciel dokonuje zmiany kompensacyjnej roli.

Zjawiska te można określić jako tendencję do utrzymania pierwotnej struktury ról. Zasada ta została sformułowana przez Perry'ego, Silbera i Blocha jako przywłaszczenie roli. Obserwowali oni rodziny w sytuacjach, gdy jedno z rodziców przestawało pełnić swoją rolę (choroba psychiczna, fizyczna, zniechęcenie, śmierć). Zawsze w krytycznej sytuacji dziecko nagle dorastało do odpowiedzialności i wypełniało, bądź też pomagało wypełniać rolę głowy rodziny.⁸

Ze względu na fakt, że obydwie kategorie przedstawionych definicji wydają się zbyt wąskie zakresowo w stosunku do rzeczywistości, jaką pojęcie roli społecznej obejmuje, oraz mało przydatne w analizach społecznych ze względu na ujmowanie jednego tylko aspektu zjawiska, dla dalszych rozważań przyjmujemy definicję ujmującą obydwa aspekty: normatywny i odnoszący się do konkretnych zachowań.

Rolę społeczną będziemy więc pojmować jako pewne schematy postępowania wytworzone przez społeczeństwo i funkcjonujące w świadomości społecznej oraz odpowiadające im konkretne zachowanie nosicieli poszczególnych ról.

Spróbujmy teraz odpowiedzieć na pytanie: co stanowi treść roli społecznej rozumianej w przedstawionym wyżej ujęciu. Treścią każdej roli są zachowania zgromadzone wokół jakiejś specyficznej funkcji i skierowane na cel społeczny. Drugi element tej treści to wypełnianie praw i obowiązków należących do roli, a więc realne zachowania konkretnych jednostek.

Nie wszystkim wzorom postępowania związanym z rolą przysługuje silny, moralnie zobowiązujący charakter. W każdej roli zawarty jest pewien zakres swobody związany z wykonywaniem poszczególnych czynności należących do tej roli. Np. wobec matki prześladowanej swoje dziecko społeczeństwo stosuje sankcje negatywne, ponieważ nie wypełnia ona obowiązku istotnego dla roli matki. Matka, która kocha dziecko, chroni, żywi i wychowuje, wypełnia swoją rolę tak, jak chce tego społeczeństwo.

⁸ *International Encyclopedia of the Social Sciences*, ed. David Sills, New York 1970, s. 547—551.

Natomiast w zakresie sposobu wykonywania mniej istotnych elementów procesu wychowawczego posiada ona znacznie większą swobodę.⁹

Nie możemy więc traktować ról społecznych jako skostniałych automatycznych mechanizmów, które jednostkom nie pozostawiają żadnego wyboru. Oczywiście, zawsze istnieje pewien zakres, w którym nosiciel może wprowadzać zmiany w sposobie pełnienia roli. Z drugiej strony, każda rola społeczna, która jest przewidziana w jakiejś kulturze, definiuje się i funkcjonuje według mniej lub bardziej uznanych wzorów. Zmienność sposobów wykonywania poszczególnych czynności należących do danej roli ma więc swoje granice.

W treści roli społecznej zawarte są zarówno jawne, jak i ukryte wzory postępowania. Na przykład od lekarza oczekuje się nie tylko, by wypełniał obowiązki wynikające z jego roli zawodowej, ale również by reprezentował pewne wartości i odpowiednią wiedzę medyczną. Lekarz nie powinien zachowywać się wobec pacjenta tak, jak zachowuje się np. w stosunku do domowników. Pacjent i całe społeczeństwo oczekuje od niego, by pełnił on swoją rolę zgodnie z wynikającymi z niej odpowiednimi regułami.

O nawiany zakres swobody zależy od: 1) rodzaju roli, 2) znaczenia poszczególnych elementów, których dotyczy, 3) szerszego tła kulturowego, w którym dana rola funkcjonuje. Zakres ten jest bardzo wąski we wszystkich konserwatywnych i przywiązanych do tradycji kulturach, natomiast w kulturach, które się szybko zmieniają, obszar swobody jest często znaczny.

W życiu społecznym omawiane oczekiwania nie zawsze pokrywają się z konkretnymi zachowaniami. Nikt chyba nie wypełnia swych ról zawsze i wszędzie tak, jak tego od niej oczekują różne jednostki i grupy. Świadomość jednak istnienia tych oczekiwań i wymagań ma olbrzymi wpływ na ukierunkowanie czynności zgodnie z tymi oczekiwaniami. Przykłady tego obserwujemy często w sytuacji, gdy dana osoba zmienia jakąś już pełnioną rolę na rolę społecznie ważniejszą. Możemy również zauważyć zmiany w sposobie wykonywania danej roli w zależności od tego, wśród jakiej grupy czy podgrupy osoba pełniąca tę rolę się znajduje.

Treść pojedynczej roli społecznej jest zawsze odniesiona do innych ról społecznych i musi być z nimi zharmonizowana. Np. przy interakcji lekarz—pacjent będzie się oczekiwać także od pacjentów określonego zachowania i reakcji wobec lekarza.

Analizując nasze zachowania w różnych grupach i sytuacjach w stosunku do różnych osób, zauważamy, że są one odpowiedzią na wymogi innych ról. Wystarczy tylko zaobserwować najczęstsze stosunki społeczne,

⁹ J. H. Fichter: *Grundbegriffe der Soziologie*. Herausgegeben von Erich Bodzenta, Wien—New York 1970, s. 125—126.

takie jak: między pracodawcą i pracobiorcą, nauczycielem i uczniem, matką i dzieckiem itp., aby przekonać się, że treści ról społecznych są zawsze wzajemnie dopasowane, dostrojone.¹⁰

Następnym problemem jest struktura ról społecznych. Każdą rolę możemy przedstawić w postaci hierarchicznego układu wewnętrznie powiązanych, następujących kategorii cech:

a) nadobowiązkowe (peryferyjne) — ich wymiana, lub nawet brak nie zmienia istoty danej roli,

b) wystarczająco niezbędne, by ich brak odbił się ujemnie na percepcji i efektywności ról,

c) podstawowe (konieczne) — konsekwencją ich braku jest zmiana całej roli, pozbawiona tej cechy rola przestaje istnieć, jeżeli nie zostanie uzupełniona symulacją.¹¹

W różnych rolach te same cechy często mają inną wartość, w związku z czym występują one na innym szczeblu omawianej hierarchii.

Każda rola społeczna związana jest z określonym systemem, w którym funkcjonuje. Przeobrażenia społeczeństwa pociągają za sobą zmiany w strukturach ról społecznych, przesuwając poszczególne elementy danej roli w przedstawionej wyżej hierarchii. Na przykład dla społecznej roli twórcy ludowego takie cechy jak zamieszkiwanie na wsi, brak wykształcenia, były kiedyś cechami podstawowymi, wyznaczały jej pełnienie. Cywilizacyjne zmiany współczesnego społeczeństwa: wzrost oświaty i poziomu wykształcenia, przepływy ludności ze wsi do miasta itp. przesunęły te parametry do grupy cech peryferyjnych. To przesunięcie powoduje zmiany znaczenia innych cech. W tym przypadku cechami podstawowymi stają się: emocjonalny związek ze środowiskiem wiejskim, indywidualna wytwórczość będąca przeciwieństwem powielania wzorów już istniejących oraz bazowanie w twórczości na elementach życia wiejskiego.

Nie można więc traktować roli społecznej jako skostniałego schematu, istniejącego zawsze w formie, w której został kiedyś wytworzony. Każda rola posiada charakter dynamiczny oraz dużą elastyczność umożliwiającą jej dostosowanie się do zmieniających się warunków życia społecznego.

Przesunięcia w układzie cech wyznaczających strukturę roli powodują, że przekształca się ona stopniowo w quasi-rolę. Zmiana struktury ról związanych z realizacją kultury ludowej powoduje np., że coraz rzadziej możemy już mówić o folklorze, określając jego zmodyfikowaną formę mianem folkloryzmu.

Zróznicowana struktura roli społecznej oraz jej dynamiczny charakter jest także bardzo często przyczyną różnych lub nawet sprzecznych ocze-

¹⁰ *Ibid.*, s. 126—127.

¹¹ Białyszewski: *op. cit.*, s. 189—190.

kiwań związanych z pełnieniem określonej roli. Sytuację tę nazywamy konfliktem ról społecznych na płaszczyźnie oczekiwań. Znajomość treści i struktury poszczególnych ról umożliwia zrozumienie społecznych uwarunkowań tych konfliktów, stwarzając tym samym możliwość stosowania odpowiednich socjotechnicznych działań.

ROLA SPOŁECZNA JAKO KATEGORIA STRUKTURY

Jest to zagadnienie ważne z tego względu, że rola społeczna jest podstawą osobowości społecznej i społeczeństwa jako takiego, które są podstawowymi filarami życia społecznego.¹²

Aby można było przedstawić rolę jako element osobowości społecznej, należy najpierw nakreślić koncepcję osobowości społecznej, na której tle, jawi się rola społeczna. W socjologii współczesnej osobowość społeczną określa się jako funkcjonowanie jednostki w różnorodnych grupach społecznych przy pomocy różnych często splatających się ról, które wynikają z określonej pozycji społecznej jednostki i zadań grup. Tak też ujmuję to zagadnienie F. Znaniecki: „Osobą społeczną — pisze on — nazwiemy więc indywidualnego człowieka w określonej roli osobistej, którą faktycznie odgrywa w określonym kręgu społecznym”.¹³

Z tego wynika, że osobowość społeczna jest kształtowaniem samego siebie jako istoty społecznej. Dzięki tej osobowości człowiek wrasta w cywilizację samego środowiska, staje się przedmiotem różnorodnych stosunków społecznych i różnych procesów społecznych.

Można powiedzieć, że rola społeczna jest przejawem realizacji osobowości człowieka w społeczeństwie, lub inaczej, człowiek poprzez role może integrować się ze społecznością, w której żyje. Nasuwa się stwierdzenie, że rola społeczna jest kategorią osobowości społecznej danej jednostki.

Kiedy przyjmiemy, że na osobowość składają się różnorodne postawy, idee i wartości dotyczące działalności i środowiska otaczającego jednostkę, to musimy stwierdzić, że rola społeczna reprezentuje tylko jakiś jeden określony aspekt ludzkiej działalności. W tej sytuacji mówimy, że rola jest konkretnym kierunkiem działania jednostki.

Osobowość jest zawsze czymś szerszym zakresowo niż rola, czy nawet zespół ról. Oczywiście, rola jest czymś rzeczywistym tylko wtedy, gdy jest konsekwencją ludzkiego działania, konsekwencją ludzkiej osobowości. Niemniej jednak ogół wszystkich ról jednostki określa strukturę jej osobowości.

Jednostka, aby mogła odgrywać odpowiednie role w jakiejś dziedzinie życia społecznego, musi doznać określonych bodźców. Pobudki pełnienia

¹² Fichter: *op. cit.*, s. 123 i n.

¹³ F. Znaniecki: *Ludzie teraźniejsi a cywilizacja przyszłości*, Warszawa 1974, s. 112.

ról w życiu społecznym mogą być dwojakiego rodzaju: 1) jakieś role są pełnione tylko dlatego, że są częścią składową osobowości jednostki; 2) role są realizowane pod naciskiem nagrody lub kary.¹⁴ Zarówno jeden, jak i drugi przypadek pełnienia ról jest wynikiem procesu uczenia się (czymś nabytym), a nie czymś wrodzonym. Tak więc nie wrodzona zdolność czyni jednostkę dyrektorem, czy robotnikiem fabrycznym.

Człowiek uczy się bardzo wcześnie pełnienia ról, bo już w początkach dzieciństwa, a konkretnie w momencie, kiedy dziecko zaczyna uświadamiać sobie znaczenie własnego zachowania się dla innych, dla otoczenia. Najwcześniej wyuczone role mają specjalne znaczenie dla ról podejmowanych później, a to z tego względu, że odznaczają się wielką siłą i trwałością. Badania psychologiczne wskazują, że zachodzi ścisła zależność między postawą dziecka wobec rodziców, a postawą tej samej jednostki jako dojrzałego człowieka wobec różnych przedstawicieli władzy.¹⁵

Rekapituluując powyższe analizy należy powiedzieć, że rola społeczna i osobowość, chociaż są czymś różnym treściowo i zakresowo, są jednak ściśle od siebie uzależnione. „Rola — jak twierdzi N. Chmielnicki — wywiera więc przemożny wpływ na osobowość i wyciska swe piętno na wykonywaniu innych ról. Kształtują się w ten sposób pewne specyficzne typy osobowości: starego nauczyciela, dziennikarza, emerytowanego oficera, hulaki, kokietki itd.”¹⁶

Rozpatrując rolę społeczną jako jeden z podstawowych elementów społeczeństwa, należy bliżej określić samą strukturę społeczną. Strukturę każdego społeczeństwa możemy przedstawić dwojako: 1) przestrzennie, gdzie oznacza rozmieszczenie jednostek i zbiorowości na określonym obszarze; 2) dynamicznie, gdzie wskazuje ona na układ różnorodnych stosunków zachodzących między poszczególnymi elementami danego społeczeństwa.¹⁷

Struktura społeczna w ścisłym znaczeniu — to jej ujęcie dynamiczne, ukazujące nie tylko jej elementy, ale i zależności występujące między nimi. Dlatego też dla S. Ossowskiego struktura społeczna jest „systemem międzyludzkich zależności, dystansów i hierarchii zarówno w nieorganizacyjnej, jak i organizacyjnej formie”.¹⁸

Ujęcie dynamiczne struktury społecznej pozwala analizować rolę społeczną jako jej kategorię. Przez role, jakie jednostka pełni w społeczeństwie, wchodzi ona w kontakt z różnymi elementami tego społeczeństwa

¹⁴ *System społeczny przedsiębiorstwa*, Wybór tekstów pod red. J. Kulpińskiej i A. Sarapaty, Warszawa 1966, s. 42.

¹⁵ T. Nowacki: *Wychowanie przez pracę*, Warszawa 1964.

¹⁶ N. Chmielnicki: *Zarys socjologii wychowania*, Katowice 1972, s. 37.

¹⁷ S. Ossowski: *Dzieła*, T. V, Warszawa 1968, s. 10.

¹⁸ *Ibid.*, s. 92.

zgodnie ze swą naturą, gdyż jej natura, jak pisał K. Marks, tj. potrzeby i sposoby ich zaspokajania, zawsze uzależniały ją od innych.¹⁹

Człowiek w swym życiu należy do różnych grup społecznych. Jest członkiem rodziny, mieszkańcem określonego miasta czy wsi, obywatelem państwa, należy do konkretnego narodu, klasy społecznej, jest pracownikiem zakładu pracy itd. Przynależność ta występuje dlatego, że jednostka ludzka pełni w tych zbiorowościach jakieś funkcje, do których są przypisane konkretne role społeczne. Do każdej roli z punktu widzenia społecznego przypisana jest inna czynność, inna władza i podporządkowanie, inne formy postępowania wobec ludzi. Dlatego też innego postępowania oczekuje społeczeństwo od profesora, innego od asystenta, a jeszcze innego od studenta. Bardzo często formy postępowania są szczegółowo określone i mogą dotyczyć ubioru, ogólnego wyglądu, reakcji na postępowanie ludzi, jak ma to np. miejsce przy roli wojskowego czy milicjanta. W każdej grupie społecznej funkcjonują odrębne role społeczne. I tak w rodzinie występują role męża i żony, ojca i matki, syna i córki, brata i siostry; w zakładzie pracy role robotnika, mistrza, inżyniera, dyrektora; w szkole role ucznia, wychowawcy klasowego, nauczyciela, dyrektora; w jakiejś organizacji role zwykłego członka, aktywisty, przywódcy itd.

Znaczenie tych ról wynika z faktu, że określają one sposób zachowania się ludzi w różnych dziedzinach życia społecznego. Stąd też rola ojca wymaga realizacji pewnych powinności, daje pewne przywileje i określa stosunki z innymi jednostkami. Tak dzieje się również z innymi rolami społecznymi. Mimo że rola determinuje jednostkę do określonego działania, nie ma dwóch osób odgrywających tak samo daną rolę. Dlatego też różnimy się jako dyrektorzy, robotnicy, profesorowie, studenci, ojcowie, dzieci itp.

Ponieważ jednostka ludzka w życiu społecznym należy równocześnie do wielu grup społecznych, pełni ona odpowiednio wiele różnorodnych ról, z których każda wymaga nieco innych kwalifikacji, rozwija inne zdolności, daje odmienne doświadczenia, wyrabia odmienne nawyki.

Nietrudno jest więc się przekonać, że role społeczne są bardzo ważnym elementem każdego społeczeństwa. Możemy nawet stwierdzić, że historia rozwoju społeczeństwa, to po części dynamika różnorodnych ról, z których jedne trwają dość długo nie tracąc na swej doniosłości, jak np. rola ojca czy matki, inne natomiast bardzo szybko przemijają. Tak więc układ ról społecznych odpowiada strukturze społeczeństwa na danym etapie jego rozwoju.

Z tej racji, że rola społeczna jest zarówno elementem osobowości społecznej jak i społeczeństwa, różne zbiorowości starają się tworzyć insty-

¹⁹ K. Marks: *Wprowadzenie do krytyki ekonomii politycznej* [w:] K. Marks, F. Engels: *Dzieła*, T. XIII, Warszawa 1961.

tucjonalne wzory ważniejszych ról społecznych. Dotyczy to najczęściej ról naczelných, czyli szczególnie ważnych dla społeczeństwa i powszechnie wykonywanych. Należy tu wymienić takie role, jak: 1) obywatela, 2) człowieka pracy, 3) racjonalnego konsumenta, 4) czynnego uczestnika życia ideowo-politycznego, 5) współtwórcy kultury, 6) członka grupy, 7) członka rodziny.²⁰ Realizacja powyższych ról jest niezwykle ważnym zadaniem społecznym, a to dlatego, że wywierają one poważny wpływ nie tylko na osobowość jednostki i strukturę społeczeństwa, ale również na jej ogólną aktywność i funkcjonowanie całego społeczeństwa.

ROLA ZAWODOWA NACZELNĄ ROLĄ SPOŁECZNĄ

Rola profesjonalna jest rolą o szczególnym znaczeniu w życiu człowieka i społeczeństwa. Należy do kategorii ról osiągniętych; internalizacja wzoru osobowego wynikającego z niej, w przeciwieństwie do ról przypisanych, odbywa się przy pełnej świadomości i akceptacji jednostki.

Praca ludzka odgrywała dużą rolę w rozwoju gatunku *homo sapiens*. Działając na otoczenie, przyrodę, człowiek zaspokaja swoje potrzeby. Zmieniając otoczenie, dokonuje zmian w swej świadomości, zwiększa zakres swojego poznania. Praca zawodowa stanowi dla ludzi nie tylko wartość materialną, daje ona poczucie własnej wartości, decyduje o prestiżu jednostki i wyznacza określone miejsce w społeczeństwie. Aktywność profesjonalna człowieka należy do podstawowych źródeł interakcji z innymi osobami, sprzyja nawiązywaniu znajomości opartych na wspólnych zainteresowaniach itp. Stanowi główną dziedzinę działania, umożliwia realizację własnych zdolności i stwarza szansę twórczego wypowiedzania się.

Jan Szczepański, definiując zawód, określa go jako system czynności czy prac, który jest wewnętrznie spójny, skierowany na wytwarzanie jakiegoś przedmiotu czy usług zaspokajających określone potrzeby.²¹

System ten charakteryzują następujące cechy: 1) kwalifikacje są podstawą wykonywania czynności; 2) czynności charakteryzuje systematyczność i trwałość wykonywania; 3) czynności zawodowe stanowią podstawę bytu materialnego; 4) określają pozycję społeczną i prestiż.

Definicja ta obejmuje zarówno zawody aktualnie istniejące, jak i te, które we współczesnych społeczeństwach zanikają (np. bednarz, rymarz itp.), a znane są tylko opisy czynności z nimi związanych. Dla rozważań nad rolą zawodową istotne jest podkreślenie historycznego kształtowania czynności związanych z danym zawodem. Dlatego powyższą definicję na-

²⁰ H. Muszyński: *Treść i metody wychowania* [w:] *Pedagogika*, Praca zbiorowa pod red. M. Godlewskiego, S. Krawcewicz, T. Wujka, Warszawa 1974, s. 243 i n.

²¹ J. Szczepański: *Czynniki kształtujące zawód i strukturę zawodową* [w:] *Socjologia zawodów*, pod red. A. Sarapaty, Warszawa 1965, s. 15.

leżałoby zmodyfikować, przyjmując sformułowanie zawodu jako historycznie określonego, wewnętrznie spójnego systemu czynności, wyraźnie wyodrębnionych od innych czynności, opartych na wiadomościach ukierunkowanych w stronę kształtowania otoczenia i osiągnięcia pewnego celu, u którego podstaw leży zaspokajanie potrzeb człowieka i społeczeństwa. Warunek historyczności jest tu istotny ze względu na rozróżnienie zawodu i specjalności w zawodzie. Dla terminu „rola zawodowa” punktem wyjścia jest zawód. Mówiąc na przykład o roli nauczyciela, myślimy o czynnościach ukierunkowanych w stronę kształcenia i wychowania niezależnie od daleko posuniętej specjalizacji we współczesnym zawodzie nauczycielskim (np. nauczyciel w szkole podstawowej, średniej, wyższej, albo nauczyciel chemii, matematyki, wychowania fizycznego itp.).

Należy jeszcze wprowadzić rozróżnienie między rolą zawodową i pracowniczą, tzn. czynnościami opartymi na krótkotrwałym przysposobieniu do pracy. Często występuje zjawisko jednoczesnego pełnienia obu ról, istotne jest jednak, aby rola profesjonalna nie była zdominowana przez rolę pracowniczą. Przykładem niepożądanego rozkładu proporcji ról zawodowej i pracowniczej jest fakt stwierdzony w badaniach zakładów podstawowej opieki zdrowotnej, gdzie lekarze pracujący w przychodniach rejonowych 70% czasu pracy poświęcają tzw. czynnościom manipulacyjnym.²²

Przez rolę zawodową rozumieć należy historycznie określone normatywne oczekiwania i zachowania jednostek, związane z działalnością zawodową. Podobnie jak role społeczne, rolę zawodową należy ujmować jako jej określenie — normatywne oczekiwania, dotyczące zarówno obowiązków, jak i uprawnień nosiciela roli, a także realizację — faktyczne zachowania pełniące rolę. Określenie roli zawodowej zawiera: 1) prawno-etyczny wzór roli, 2) oczekiwania środowiska zawodowego i bezpośredniego pracowniczego, 3) oczekiwania szerszego środowiska społecznego.

Dla przykładu można podać, że zespół zachowań wchodzących w zakres roli pielęgniarki określa ustawa o pielęgniarstwie z dnia 21 II 1935 r.²³ i inne uzupełniające akty prawne, zasady etyczno-deontologiczne Polskiego Towarzystwa Pielęgniarskiego, oczekiwania innych pielęgniarek, lekarzy i personelu współpracującego w terapii, a także oczekiwania odbiorców działań pielęgniarki — pacjentów. Najkorzystniejsze dla pełnienia roli pielęgniarki jest to, aby rola ta była ściśle określona i zawierała oczekiwania społeczeństwa do niej adresowane.

²² A. Konwerski: *Procedura pacjent — lekarz w świetle przeprowadzonych badań*, „Zdrowie Publiczne”, 1974, nr 5.

²³ Dziennik Ustaw 1935, nr 27, poz. 199.

Na treść roli zawodowej składają się: 1) normy lub wzory postaw i zachowań dotyczące właściwych czynności zawodowych; 2) zasady etyki zawodowej szczególnie ważne w zawodach opartych na zaufaniu do lekarza, adwokata, nauczyciela; 3) formy współżycia oparte na roli zawodowej, tzw. etykieta zawodowa silnie wykształcona wśród nosicieli roli o znaczeniu nadrzędności np. dyplomaci, wojskowi, milicjanci itp.²⁴ Często z rolą zawodową wiążą się również oczekiwania nie dotyczące bezpośrednich zachowań z nią związanych, jak np.: obowiązek pracy społecznej wymagany od nauczycieli, prawników, lekarzy; styl życia towarzyskiego i rodzinnego, np. urzędnicy państwowi, dyplomaci, dziennikarze; stroju będącego symbolem roli np. milicjanta, kolejarza czy nawet ekstrawaganckiego u modelki czy aktorki. W różnych rolach zawodowych różne elementy podlegają szczególnej kontroli bezpośredniego środowiska pracowniczego czy też społeczeństwa. Nauczyciel akademicki (asystent) zobowiązany jest do pracy dydaktycznej, administracyjnej, wychowawczej, lecz podstawą jego awansu jest praca badawcza.²⁵

Realizacja roli zawodowej uwarunkowana jest stopniem internalizacji wzorów normatywnych jej przypisywanych. Determinuje ją przede wszystkim pięć kategorii czynników ²⁶:

1. Cechy osobowości, cechy społeczno-demograficzne. (Grubas nie może być tancerzem, niewrażliwy na cierpienie drugiego człowieka lekarzem czy pielęgniarką, człowiek pozbawiony wyobraźni socjologiem, a kobieta tragarzem czy górnikiem).

2. Ścisłe określenie roli, wyraźny wzór osobowy, zawierający idealne cechy nosiciela roli, jak również dokładne ustalenie zachowań w danej roli. Zależnie od ważności roli zawodowej określenie jej zawiera większy lub mniejszy zakres swobody dla pełniącego np. rola żołnierza i rola sprzątaczk.

3. Definiowanie roli w bezpośrednim środowisku pracowniczym i środowisku odbiorców. Rolę pielęgniarki lekarze definiują przez wykonywanie zleceń, pacjenci natomiast przez zainteresowanie ich potrzebami i oczekiwaniami medycznymi.²⁷ W sytuacji braków kadrowych i dużego obciążenia szpitali te definicje są rozbieżne.

4. Warunki, w jakich rola jest realizowana. Pracownia stanowi np. ważny czynnik w karierze i pracy artysty, często jednak bardzo trudny

²⁴ D. Dobrowolska: *Studia nad znaczeniem pracy dla człowieka*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974, s. 120—124.

²⁵ J. Szczepański: *Odmiany czasu teraźniejszego*, Warszawa 1973, s. 388—390.

²⁶ J. Szczepański: *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970, s. 132—133.

²⁷ J. Rżewska: *Společne problémy zawodu pielęgniarek*, Warszawa 1973.

do osiągnięcia i wymagający ogromnych wysiłków ze strony zainteresowanych (adaptacja różnych pomieszczeń typu strychów lub poddaszy). Rzadko bowiem artyści otrzymują gotowe pracownie z przydziału.

5. Identyfikacja z rolą. Jest ona niezwykle ważnym czynnikiem ze względu na subiektywne i obiektywne wartości pracy, a także ze względu na jej długotrwałość.²⁸

Realizacja każdej prawie roli, zwłaszcza roli zawodowej, wyznaczona jest przez wiele czynników. Pełnienie pewnej roli może być zakłócone konfliktem wynikającym z rozbieżności jej określeń lub z rozbieżności funkcji w samej roli. Ponadto zakłócenia mogą być efektem sprzeczności cech osobnika lub też braku zgodności wymagań stawianych danej roli.

Spośród wszystkich form życia społecznego jednostka najaktywniej uczestniczy w życiu środowiska rodzinnego i zawodowego. Interesujące może być zagadnienie, w jakich relacjach pozostają role rodzinne i zawodowe. Pełnienie roli marynarza związane jest z przebywaniem na statku, co jest równoczesne z opuszczeniem na dłuższy czas domu rodzinnego. Utrudnia to nosicielowi tego zawodu pełnienie roli ojca, męża czy partnera seksualnego. Dlatego też wielu marynarzy podejmując tę rolę uważa za niemożliwe równoczesne pełnienie roli rodzinnej i zawodowej. Wobec wartości, jaką przedstawia dla nich praca na morzu, świadomie rezygnują z ustabilizowanego życia rodzinnego.²⁹

Rola matki polegająca na dawaniu życia, wychowaniu potomstwa i prowadzeniu gospodarstwa domowego bywa często trudna do pogodzenia z rolą zawodową. W przekonujący sposób ilustrują to wyniki badań przeprowadzonych na ogólnopolskiej próbie kobiet pracujących. Spośród kobiet, które rodziły pierwsze dziecko 57% podjęło pracę zawodową, drugie 26%, trzecie 9%, a czwarte tylko 5%. Również mężowie górników wypowiadający się na temat godzenia przez kobiety roli zawodowej z jej rolami rodzinnymi potwierdzają tę trudność. Mianowicie 95% mężów-górników jest zadowolonych, że żona nie pracuje, ponieważ przez to unikają negatywnych skutków pracy kobiety w postaci zaniedbania domu, dzieci, męża; niezależności żony od męża; możliwości rozpadu małżeństwa.³⁰

Warto jeszcze rozpatrzyć relację pomiędzy rolą zawodową a rolą konsumenta kultury. Dobrym przykładem może tu być typologia stylów życia społeczno-kulturalnego zaproponowana przez A. Tyszkę.³¹ Wyróżnia on

²⁸ M. Wiewiórska: *Identyfikacja zawodowa pielęgniarek pracujących w wiejskiej służbie zdrowia*, „Zdrowie Publiczne”, 1976, nr 7.

²⁹ J. Waluk: *O zawodzie marynarza i motywach jego wyboru*, „Studia Socjologiczne”, 1967, nr 1.

³⁰ A. Kurzynowski: *Wpływ macierzyństwa na pracę kobiet zamężnych*, „Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego”, 1963, nr 39, s. 33–48.

³¹ A. Tyszkę: *Uczestnictwo w kulturze*, Warszawa 1971, s. 340 i n.

pięć typów stylu życia, przyjmując jako główne kryterium pełnione role zawodowe.

Pierwszy typ — to styl życia elity społeczno-kulturalnej; należą do niej nosiciele ról, których podstawą jest wyższe wykształcenie, a więc lekarze, adwokaci i nieliczni prywatni właściciele. Charakterystyczną cechą tej grupy są rozbudzone potrzeby kulturalne, wysokie aspiracje i naturalność, mimo wyszukanych form ich zaspokajania.

Drugi typ stanowi styl życia warstwy pracowników umysłowych, reprezentowanych przez średnio sytuowanych nosicieli ról, czyli pracowników administracji, oświaty, służby zdrowia. Aspiracje ograniczone są tu możliwościami finansowymi „posady”.

Trzeci typ A. Tyszka nazywa stylem neomieszczańskim. Przypisuje go nosicielom roli drobnego wytwórcy (prywatna inicjatywa). Występują tutaj sprzyjające warunki finansowe, lecz brakuje rozbudzonych potrzeb, wykształconych nawyków i umiejętności obcowania z wyższymi formami kultury oraz naturalności w doborze form.

Czwarty z kolei typ nazywa autor ludowo-plebejskim stylem życia. Zdeterminowany jest on rolami zawodowymi o charakterze usługowym, niskimi zarobkami i niskim wykształceniem. Życie kulturalne opiera się na przypadkowym zaspokajaniu ciekawości, czyli nie rodzi trwałych zainteresowań. Najczęstszymi tu formami zaspokajania potrzeb kulturalnych są: kino, telewizja, cyrk, festyny, mecze, zabawy ludowe itd.

Piąty — ostatni z wyróżnionych — styl życia manifestują ludzie społecznie i kulturalnie zaniedbani, którzy wypełniają podrzędne role pracownicze. Brak natomiast warunków, by uznać ich za nosicieli ról zawodowych (ludzie bez pracy, pracownicy sezonowi itp.). Charakteryzuje ich kulturalna indolencja, niemal zupełna absencja w instytucjach upowszechniania kultury, częsty analfabetyzm, nieuctwo kulturalne, ubóstwo umysłowe. Aktywność kulturalna leży poza ich możliwościami ekonomicznymi, ale też i poza intelektualnymi.

Wynika stąd dominacja i zdeterminowanie roli konsumenta dóbr kultury przez rolę zawodową.

Można przyjąć, że istnieje ogólna tendencja do przenikania roli zawodowej do innych ról, podporządkowania ich, przy jednoczesnym dążeniu do autonomizacji. W sytuacjach konfliktowych dokonuje się więc wybór przez szczegółowe wartościowanie.

Można by starać się uchwycić relację między rolą profesjonalną a rolami globalnymi oraz rolą obywatela państwa, przedstawiciela narodu, kategorii wiekowej, płci itp. Te role w normalnych warunkach tkwią w naszej świadomości, przenikają inne role, nie dążąc do dominacji. Ujawniają się natomiast w sytuacjach wyjątkowych i wówczas obejmują zde-

cydowaną przewagę, osłabiając rangę roli zawodowej. Brak obywatelstwa z nielicznymi wyjątkami wyklucza podjęcie roli zawodowej. W czasie wojny identyfikujemy się przede wszystkim z rolą przedstawiciela narodu.

Rola zawodowa wywiera także wpływ na podejmowanie innych ról, na kształtowanie potrzeb i oczekiwań, jak również determinuje życiową karierę jednostki.

Reasumując należy stwierdzić, że kategoria roli społecznej ma dla socjologii ogromną wartość poznawczą. Przez nią poznajemy miejsce i znaczenie teorii roli społecznej człowieka w społeczeństwie.

РЕЗЮМЕ

Вопрос общественной роли — в настоящее время один из центральных вопросов общественных наук. Существуют различные концепции этого вопроса, которые обобщая можно свести к двум: нормативной и бихевиоритивной. Эти концепции отличаются друг от друга по тому содержанию, которое вкладывается в термин „общественная роль”.

Разнородность подхода к общественной роли ничуть не снижает эксплуатационной ценности этого понятия, можно сказать, что она даже необходима для анализа как общественной жизни, так и индивидуальной. Поэтому мы говорим, что общественная роль является категорией и общественной структуры и категорией личности и, наконец, она выражает место и ценность человеческой личности в обществе, что чаще всего выражается в ее профессиональной роли, являющейся ведущей общественной ролью.

Таким образом, общественная роль играет в общественных науках огромную познавательную роль; благодаря ей мы можем лучше понять как процессы, касающиеся всего общества, так и отдельной личности.

SUMMARY

The problem of social role is one of the central issues of contemporary social science. At the present moment one comes across various interpretations of the above issue. Generally speaking, they can be reduced to two tendencies: normative and behavioural. These approaches differ from one another primarily in the content that they ascribe to the term „social role”.

The diversity of approaches to social role by no means decreases the utility of this concept; on the contrary, it is totally indispensable to an analysis of social and individual life. Therefore we maintain that social role is a category of social structure, and a category of personality, and also that it expresses the place and value of an individual in the society. This, most typically, is indicated by a professional role which is superior to any other social role.

Consequently, the cognitive value of social role is tremendous from the point of view of social science, as it enables us to understand better various social as well as individual processes referring to a specific personality.